

РОЗГРОМ ГЕТЬМАНОМ ЯНОМ СОБЕСЬКИМ ТАТАРСЬКИХ ВІЙСЬК НА КАЛУЩИНІ У ЖОВТНІ 1672 РОКУ: ДЖЕРЕЛА, ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ, НАСЛІДКИ

У статті висвітлено похід гетьмана Яна Собеського на татар у жовтні 1672 р., бойові дії польських і татарських військ та розгром ординських загонів на землях Калуського староства поблизу сіл Петранка і Старий Угринів.

Ключові слова: джерела, атака, загін, напад, похід, татари, ясир.

У 2012 році минає 340 років від часу переможної битви польського короля Яна Собеського з татарами на землях Калуського староства. Тоді було врятовано тисячі українських невільників від продажу в рабство, призупинено пограбування й розорення краю. Перемога засвідчила активну участь населення Прикарпаття в боротьбі з ординцями.

Найбільш достовірне джерело, у якому розповідається про перебіг битви – це лист безпосереднього учасника подій – коронного гетьмана Яна Собеського до короля Михайла Вишневецького (1669-1673), а не Яна Казимира (1648-1668), як пише В. Грабовецький, бо як видно із хронології правління, Ян Казимир на час битви уже не був королем [1]. Матеріали цього листа, написаного Яном Собеським до вищезгаданого короля 14 жовтня 1672 р., а також «Щоденника розгрому татар Яном Собеським, маршалком і гетьманом великим коронним у 1672 році», автором якого був, очевидно, один із біографів гетьмана, є найціннішим і чи не єдиним документальним свідченням очевидців про ті події, адже лист і щоденникові записки, написані з свіжих вражень. Згадані джерела виявив у Вілянові під Варшавою бібліотекар Станіслав Пшилецький, який у середині XIX ст. займався опрацюванням рукописів колишньої королівської бібліотеки. Віднайдений ним «Щоденник...» охоплює події від 18 вересня до 14 жовтня 1672 р. У ньому розповідається про боротьбу гетьмана Яна Собеського з татарами, їх переслідування та знищення в битві під Петранкою та Угриновом у середині вересня 1672 р. [2]. Важливим джерелом для висвітлення обставин цієї битви є також «Хроніка походу коронного війська супроти жорстоких татар, що поверталися від 4 до 19 жовтня 1672 р.» [3].

Про цю подію згадується також у «Пам'ятках Яна Хризостома Паска за 1656-1698 рр.», де зазначе-

но, що «після захоплення Кам'янця-Подільського татарські загони глибоко розпустилися, але наше (польське. – І. Т.) військо всюди їх побило: під Комарнем, Калушем, а по лісах і болотах їх (татар. – І. Т.) багатьох знищили селяни» [4].

Автор ставить за мету: на основі історичних джерел простежити перебіг збройної боротьби польських військ і українського населення з татарами під час походу Яна Собеського на татарські чамбули 5-14 жовтня 1672 р.; встановити хронологічну послідовність подій; виправити наявні фактографічні неточності та визначити напрямки подальших досліджень цієї проблеми.

Історію висвітлюваної нами у цій статті битви дослідники спеціально не вивчали, але принагідно згадували у своїх працях. Писали про неї польські історики XIX ст., зокрема К. Гурський, Ф. Ключицький, Л. Рогальський, Л. Татомір [5]. Останній докладно описав рейди татарського війська по території Прикарпаття 12-14 жовтня 1672 року [6]. Про розгром татар на Калущині згадує у своїх дослідженнях і О. Чоловський: «Рештки татарських загонів були розгромлені у Боднарівських лісах, де їх доконали залоги зі Станіслава, Галича, Єзуполя, Тисмениці» [7]. «Розпущені для грабежу чамбули (загоны. – І. Т.), – зауважував О. Чоловський, – почергово розгромив Ян Собеський під Краснобродом, Немировом і Петранкою та під Калушем [8]. Тут ідеться про місцевість між Бережницею та Угриновом. Саме про неї згадує у своїй праці відомий польський історик Януш Паєвський. «Найбільшої поразки татарам гетьман завдав 14 жовтня поблизу Петранки і Угринова. Тут було повністю розбито великий чамбул, а їхній командувач нурадин, високий достойник кримський, з кількома десятка-

ми воїнів утікав лісами, і лише 21 жовтня добрався до головного турецько-татарського табору під Бучачем» [9]. У міжвоєнний період 1919-1939 рр. військово-історичні студії про похід Я. Собеського на татар у жовтні 1672 р. підготували О. Ляковський та Х. Зелінський [10].

Цікаві історичні відомості про події згаданої пори подає й Л. Підгородецький. За його спостереженнями «Ян Собеський під Красноставом зібрав 3 тис. вершників і рушив на татар. Поблизу Немирова, звільнив гурт невільників. Пройшовши маршем 200 км, атакував татарський кіш під Комарнем і Калушем. За 9 днів гетьман пройшов з військом 450 км і здобув 7 перемог» [11]. Із сучасних польських дослідників питання походу Яна Собеського на татарські чамбули вивчали Я. Хорват, А. Гліва, М. Сікорський, М. Вагнер та інші історики [12].

В українській історіографії про жовтневі події 1672 р. в Руському воєводстві писали історики О. Апанович [13], В. Грабовецький [14], Т. Чухліб [15], згадуються вони і в краєзнавчих виданнях і публікаціях, присвячених Калушу [16].

Загалом перебіг цієї битви в історико-краєзнавчій літературі висвітлено лише частково, що пов'язано, насамперед, із браком джерельних матеріалів. До того ж наявна історична інформація нинішніми дослідниками трактується не завжди однозначно. Так, Я. Рабінович і М. Хвостін у своєму нарисі про Калуш, згадуючи події осені 1672 р., зазначили: «1672 року війська Яна Собеського, в складі яких були жителі Калуша, розгромили під містом великий загін татар хана Селім Гірея. Кілька тисяч їх було вбито, 20 тис. взято в полон» [17]. У висвітленні цієї події допущено неточність, на яку у свій час звернув увагу краєзнавець М. Миронюк. Твердження укладачів «Історії міст і сіл УРСР», – зауважує дослідник, – про те, що поляки взяли у полон 20 тисяч ординців, не відповідає дійсності, бо усі польські джерела мовлять про визволення з полону бранців-слов'ян (жителів Галицької землі. – І. Т.), а не взяття в полон татарської орди [18].

Наступна помилка авторів нарису суто географічна. Адже історичні джерела однозначно і точно вказують місце битви – це село Петранка Рожнятівського району, яке віддалене від Калуша на 28 км, а від Рожнятова на 12 км, тому твердження, що битва відбулася під Калушем, не відповідає дійсності. Невідповідність тут полягає й у тому, що, за свідченням джерел, останній бій з татарами відбувся поблизу сіл Бережниця і Старий Угринів на Калущині.

У другій половині XVII ст. вкрай складним було внутріполітичне життя в Польській державі. Король Михайло Вишневецький не отримав загального визнання, хоча шляхта підтримувала його. Проте магнати на чолі з примасом Пражмовським і гетьманом Яном Собеським прагнули усунути короля. Виникло два угруповання – «голомбйовська» і «ловицька» конфедерації. Обидві готові були розпочати збройну боротьбу за владу [19]. Неспокійно було і поза межами держави. Незважаючи на васалітет Криму щодо Османської імперії, кримський хан Селім Гірей (1671- 1678 рр.) відчував себе повноправним господарем становища, розцінюючи свою залежність від Порти як звичайну умовність. Ще у період Хмельниччини його попередник Іслам Гірей (1644-1654) допомагав українському гетьманові у війні проти Речі Посполитої. До того ж татари не переставали нападати на польські володіння. Лише на Калущині вони побували у 1616, 1617, 1618, 1621 рр. [20].

Укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. не змусило турків відмовитися від непереможного прагнення оволодіти українськими землями, а навпаки, підштовхнуло їх до рішучих дій. Висока Порта поставила поляків перед необхідністю вибору: або відмовитися від Правобережної України, або ж готуватися до війни. Відразу по завершенні військових дій проти Венеції на Середземному морі восени 1669 р. Стамбул зосередився на підготовці війни проти Речі Посполитої [21].

Уже на початку 1670-х рр. взаємини Речі Посполитої та Порти ускладнилися, і війна стала реальністю. Татари виступили у складі турецької армії (80–100 тис.) Мехмеда IV (1648-1687), яка розбила польське військо на Поділлі й рушила углиб краю. Зупинити наступ одного із підрозділів татарського війська вдалося лише на території Калуського староства, до якого на той час входили села Добровляни, Довпотів, Загір'я, Підмихайля, Петранка, Пійло, Камінь, Конюшки, Мостище, Новиця, Рип'янка, Старий і Середній Угринів та інші поселення [22].

Падіння Кам'янця-Подільського 27 серпня 1672 р. завдало потужного удару обороноздатності Речі Посполитої, яка виявилася безсилою перед наступом турецько-татарсько-козацької армії, що продовжувала свій похід на Львів. Тим часом до Руського воєводства вторглася 30–45-тисячна орда Селім Гірея. Окремі її загони розбіглися по околицях у пошуках здобичі та ясиру. Військо Яна Собеського, оплачуване переважно власним

коштом гетьмана, налічувало всього 3 000 вершників. Чисельна перевага ворога змусила коронного гетьмана обрати тактику несподіваних раптових нападів на окремі татарські загони, перейняту власне у самих татар. Збройні сутички з ординцями тривали від 5 до 14 жовтня 1672 р. [23].

Хан Селім Гірей, вторгшись на українські землі, поділив свої полчища на три великі групи, що розташували свої коші в Немирові, Комарному й за Дністром. Ці табори були своєрідними опорними пунктами, у яких знаходилося по 10–15 тис. ординців і куди звозили захоплену здобич і ясир. Саме звідси розбігалися дрібні татарські загони по всьому краю навіть у найвіддаленіші глухі куточки, де населення не чекало нападу і де захоплювали найбільше ясиру [24]. На Прикарпаття вирушило одне із відгалужень орди під орудою наймолодшого керманіча татарського війська Аджі Гірея.

А тим часом гетьман Ян Собеський опираючись на 3130 вояків, прагнув протистояти турецько-татарській навалі. Перший виступ гетьманського війська з-під Красноставу 5 жовтня був спрямований на Замостя, де зухвалі татари напали на його військовий підрозділ – хоругву. Тим часом начальник гетьманської розвідки козак Завіша доповів про перебування великого татарського загону Аббас мурзи поблизу Красноброду. Знищуючи невеликі відділи татар і звільняючи ясир, гетьман рушив до Красноброду. Татари ж, довідавшись про наближення поляків, залишили Красноброд. У Старій Волі розвідка й полонені татари повідомили, що у межиріччі Вепру й Сяну спустошує польські землі Джіамбет Гірей султан. Туди негайно були направлені передові відділи гетьманського війська, очолювані поручником Ласком. 6 жовтня 1672 р. біля містечка Наролу вони вщент розгромили два татарських відділи, звільнили ясир (здебільшого дітей) та відібрали награбовану здобич (коней і худобу). Це була перша перемога у військовому поході проти татар, яка підняла бойовий дух жовнірів. 7 жовтня військо вирушило на Любачів. По дорозі поручник Лінкович, поблизу палаючого Тішанова розбив маленьку групу татар, і захопив полонених, які повідомили, що головний кіш Джіамбет Гірея, до якого повертаються із здобиччю усі загони, знаходиться біля Немирова. Маючи надію розбити татар у зборі, гетьман рушив до Немирова. Хоругви ротмістра Лазінського (50 осіб) і Зброжка (50 осіб) мали перекрити шлях біля палаючого Любачова до Немирова, а потім приєднатися до битви. Тим часом гетьманські війська по бездоріжжю рухалися

до Немирова. Там, перебивши татарам відступ до міста, Собеський несподіваним ударом з тилу повністю розгромив ординців. Однак Джіамбет Гірею таки вдалося утекти. Гетьманське військо, подолавши від 5 по 7 жовтня 150-кілометровий марш та провівши 5 великих боїв, 8 жовтня зупинилося на відпочинок. А вже 9 жовтня гетьман вирушив яворівським шляхом на Городок [25].

У поході від полонених татар і розвідки Собеський дізнається про розташування основного татарського коша нурадин-султана (титул другого після калги наслідника ханського престолу. – І. Т.) поблизу Комарна, куди й спрямовує військо. Там знаходилася резервація з ясиром і біля 10 тисяч татар. Татари, дізнавшись про наближення поляків, почали весь ясир виставляти наперед. Багатьох хворих і старших людей знищували. Розташували слабші відділи по лінії фронту, Собеський дозволив їх потіснити, і коли татари заглибилися у польські лави, потужнішими силами завдав нищівного удару з флангів. Татари були розбиті. Звільнено 20 тис. ясиру. Нурадин із загоном в 1,5 тис. воїнів переправився через Дністер і за Болаховом об'єднався з Аджі Гіреєм. Переслідуючи татар, гетьман допускав можливість відступу ординців у знайомі їм Боднарівські ліси [26].

Отже, розгромивши татарський табір поблизу м. Комарно (Рудецький повіт. – І. Т.), Ян Собеський продовжував переслідувати уцілілі підрозділи нурадина, який намагався наздогнати основні сили Аджі Гірея (наймолодший керманіч війська), що рухалися до Дністра. Гетьман вирішив перехопити весь відступаючий татарський загін під Роздолом на переправі через Дністер. Із цією метою Я. Собеський звелів 10 жовтня поблизу Комарно налагодити переправу, яка за ніч була підготовлена. 11 жовтня частина гетьманського війська перейшла Дністер. Саме в цей час із татарського табору, що знаходився за милю (миля у Руському воеводстві дорівнювала 9724 м. – І. Т.) біля Грушевої, де татари шукали зручну переправу (нині с. Грушів Яворівського району Львівської обл. – І. Т.) до польського війська прийшов селянин, який вночі утік із полону. Втікач повідомив, що Аджі Гірей із основними силами збирається йти на Комарно, і поблизу села Мости має намір перейти Дністер та переправити великий ясир, захоплений у Підгір'ї, худобу, коней та іншу здобич. Отримавши повідомлення, коронний гетьман наказав тим підрозділам, що вже встигли переправитися, поверну-

Я. Матейко «Ян Собеський»

тися, і рушив до того місця, куди мали підійти татари. По дорозі розгромив татарський відділ із кількисот вояків і швидко прибув до вказаного місця. Але переправитися через Дністер унаслідок великого розливу ріки не було можливості, а існуючий міст був зруйнований. Тоді Собеський звернувся за допомогою до селян. Один господар із села Волшче, за добру плату погодився показати броди, і до заходу сонця військо Я. Собеського таки перейшло Дністер [27].

Польське військо, проминувши села Мости й Волшче, наблизилось до с. Грушева, проте ординців там не застало. Тим часом татари, вийшовши на Золотий шлях, попрямували до Дрогобича і Стрия. Жовніри, наздоганяючи татар, дісталися Дрогобича, а далі польське військо попрямувало до села Гаї. Тут гетьман отримав повідомлення розвідки про те, що татари випередили його на два дні маршу і прямують до Боднарівських лісів, які вони можуть обминути і піти на відомі їм переправи біля Галича, а тоді їх не наздогнати. Тому польське військо не гаючи часу вночі рушило на ординців [28]. 12 жовтня над вечір поляки зупинилися за півтора милі від м. Стрий і після тригодинного відпочинку продовжило переслідування ворога, який прямував на Болехів і Долину. Удосвіта 13 жовтня гетьманське військо підійшло до села Станків (імовірно с. Станькова Калуського р-ну. – І. Т.). Місцеві селяни, прийнявши польських вояків за татар, відкрили стрілянину та організовано вийшли в поле гуртом чисель-

ністю у декілька сотень. Ян Собеський пояснює такі дії станківчан тим, що у той час ніхто і не пам'ятав, коли востаннє бачили польських жовнірів у цих краях [29]. Наведений приклад переконливо свідчить про здатність селян до організованої самооборони і навіть наступальних дій проти напасників, а також засвідчує беззахисність краю.

Тим часом, порозумівшись із селянами, відділи Яна Собеського, після короткого відпочинку, рушили у напрямку Болехова й Долини. Але минувши Болехів, гетьман повертає у напрямку на Рожнятів, а звідти здійснює нічний 85-кілометровий марш до села Голинь. Випередивши татар, поляки зупинилися за милю від Калуша. Розвідники повідомили Собеському, що нуредин уже біля Болехова і там об'єднався із військом Аджі Гірея, привівши йому 1,5-2 тис. вершників. Однак увесь ясир залишився біля Комарно. Інша ж частина татарського війська, минувши Самбір, Стрий, Болехів, Долину пішла у напрямку Галича на переправи [30]. Інша військова група просувалася в напрямку Боднарівських лісів. Олександр Чоловський зауважує, що «татарські «летючі» загони у цей час завдали шкоди монастирю в Єзуполі, забрали волів у с. Узень, і продовжували спустошення [31]. Це було видно за полум'ям пожеж, які вони залишали після себе. Тим часом розвідники повідомили гетьману Собеському, що татарам відомо: у Боднарівських лісах, готуються засіки (штучно створені перешкоди та лісові завали. – І. Т.). Тому вороги повертатимуться та проходитимуть поблизу Калуша. Але цим донесенням гетьман, очевидно, не довіряв. Він негайно відправив вістунів до найближчих замків у Калуші, Новиці, Рожнятові із наказом, аби селяни поспішно виходили зі зброєю, яка в кого є, до лісу на цілу ніч, щоб остаточно закрити засіками і завалами прохід татарам. Ці своєрідні пастки селяни закладали спеціально на тісних переходах та на дорогах, якими служили й долини річок. Тому перекритими мали бути не тільки шляхи з Долини на Калуш, а й пониззя рік Лімниця, Бережниця та Луква. Добровільно погодилось до цієї справи декілька тисяч селян [32].

«Селяни, – писала історик Олена Апанович, – відіграли велику роль у знищенні ворога, що ховався в лісах і болотах після розгрому загону нурадина. Жителі сіл, розташованих в околицях Калуша, Рожнятова, Новиці, влаштовували засідки у Боднарівських лісах, створювали там засіки і перешкоди ворогові, вони знищили кілька тисяч татар. Селяни повідомляли Собеському дані

План битви 1672 р., Хуго Зелінський, 1930 р.

ті – за відділ замкового гарнізону. – І. Т.). Але напад кількох сот польських добровольців змінив думку татар, і вони почали чинити сильний опір. Татари, зазвичай, намагалися виставити наперед ясир (мабуть, щоб прикриватися ним. – І. Т.). Але не встигли, бо в наступ пішли хорунжий із полками, а за ними – гусари на чолі із гетьманом Я. Собеським. Окремий полк воєводи руського (Станіслава Яблоновського. – І. Т.) вдарив на татар із тилу, щоб не допустити втечі татар у напрямку Польщі. У цей же час пан Галицький наздогнав татарського хорунжого, вирвав у нього з рук хоругву, а самого убив. Зав'язався жорстокий бій. Татари

спробували завдати удару на флангах, але загони, що були в засідці, одразу знищили напасників. У тривалому бою загинуло чимало воїнів із обох сторін. Побачивши наступаючих гусарів та інші хоругви гетьманського війська, татари кинулися втікати у напрямку Угринова Старого. Коридор для відступу ординців утворився тому, що головні гетьманські сили підійшли до місця битви із запізненням і, замість того, щоб стати до бою по лінії фронту, вони зайшли із флангу. Проте у бік Угринова втекла незначна частина татарського війська, а решта розбіглася по лісах, де на них чекали у засідках селяни. Переслідування орди тривало два наступні дні. До польського полону потрапило декілька десятків знатних татар, в тому числі візир нурадина Аліша Ага, який ще недавно громив польські загони біля Ладижина на Поділлі. Султани (високі військові достойники. – І. Т.) з охороною знаходилися у резерві й навіть не встигли дати необхідних розпоряджень та наказів, як опинилися в полоні, сюди ж потрапили ханський економ і 8 мурз. Серед трофеїв поляки захопили 8 хоругв і бунчук, багато коней. Рештки татарського війська втекли до лісу, де ховалися на деревах і в кущах. Таких було знайдено більше 120 осіб [35].

про пересування татарських загонів, давали відсіч воргові. Їм належить чимала заслуга у визволенні полонених» [33].

Тим часом нурадин, минувши Рожнятів, попрямував долинами потоків річки Бережниць у напрямку с. Петранка, де зупинився на відпочинок. Постій татар дозволив Собеському не тільки наздогнати татар, а й перекрити їм шляхи відступу. Щоб використати повністю терен і фактор несподіваності, гетьман вирішив дати бій удень. Тому вночі при світлі місяця військо гетьмана з Голиня рушило у напрямку Новиці, а звідти прямо на південь, до Петранки, маючи за орієнтир вогні у татарському таборі. Польське військо, виснажене важкими переходами по бездоріжжю, кількадечним голодом, холодом, було на межі фізичних можливостей. Гетьман, маючи на початку походу 3150 воїнів, довів до Петранки лише 1500 осіб, тобто менше половини з того, що мав на початку походу. А попереду був ще вирішальний бій із чисельно переважаючим (8 тис.) татарським військом [34].

Вирішальним днем рейдової війни з татарами стало 14 жовтня 1672 р. Як свідчать джерела, польське військо цього дня рухалося по бездоріжжю в напрямку Калуша. Поблизу Новиці поляки на кілька годин випередили татар. Щоб не допустити флангового удару ворожих сил, гетьман наказав відділам Боруховського та Козубського зайти і непомітно пильнувати ворожі фланги, а сам із основними силами вранці вирішив спеціально показатися татарам, які теж були уже на марші, щоб відвернути їхню увагу від підготовленої засідки. Спершу ординці, не розібравшись, сприйняли військо під польськими хоругвами, що показалося із-за гори, за своє (в іншому докумен-

ти – за відділ замкового гарнізону. – І. Т.). Але напад кількох сот польських добровольців змінив думку татар, і вони почали чинити сильний опір. Татари, зазвичай, намагалися виставити наперед ясир (мабуть, щоб прикриватися ним. – І. Т.). Але не встигли, бо в наступ пішли хорунжий із полками, а за ними – гусари на чолі із гетьманом Я. Собеським. Окремий полк воєводи руського (Станіслава Яблоновського. – І. Т.) вдарив на татар із тилу, щоб не допустити втечі татар у напрямку Польщі. У цей же час пан Галицький наздогнав татарського хорунжого, вирвав у нього з рук хоругву, а самого убив. Зав'язався жорстокий бій. Татари спробували завдати удару на флангах, але загони, що були в засідці, одразу знищили напасників. У тривалому бою загинуло чимало воїнів із обох сторін. Побачивши наступаючих гусарів та інші хоругви гетьманського війська, татари кинулися втікати у напрямку Угринова Старого. Коридор для відступу ординців утворився тому, що головні гетьманські сили підійшли до місця битви із запізненням і, замість того, щоб стати до бою по лінії фронту, вони зайшли із флангу. Проте у бік Угринова втекла незначна частина татарського війська, а решта розбіглася по лісах, де на них чекали у засідках селяни. Переслідування орди тривало два наступні дні. До польського полону потрапило декілька десятків знатних татар, в тому числі візир нурадина Аліша Ага, який ще недавно громив польські загони біля Ладижина на Поділлі. Султани (високі військові достойники. – І. Т.) з охороною знаходилися у резерві й навіть не встигли дати необхідних розпоряджень та наказів, як опинилися в полоні, сюди ж потрапили ханський економ і 8 мурз. Серед трофеїв поляки захопили 8 хоругв і бунчук, багато коней. Рештки татарського війська втекли до лісу, де ховалися на деревах і в кущах. Таких було знайдено більше 120 осіб [35].

Характеризуючи ключовий момент цих подій, історик Леон Рогальський зазначав: «Собеський надійно заховав свої загони у Боднарівських лісах і вичікував зручного часу для нападу» [36].

«Мало хто з напасників тоді повернувся, – писав Я. Собеський, – а було їх за даними гетьмана близько 8 тис. вояків, тоді як поляків 1,5 тис.» Вказана цифра чисельності татар виглядає завищеною, за іншими даними ординців було 4 тис., що є більш правдоподібно [37]. Щоб

остаточно розправитися з нападниками, які розбіглися по лісах, гетьман наказав повідомити про розгром орди населенню Станіслава, Галича, Тисмениці. Відомо, що жителі навколишніх міст і сіл, організовуючись у загони, вишукували і знищували татар у тамтешніх лісах. [38].

Найбільшою заслугою коронного гетьмана Яна Собеського, на думку істориків, було звільнення 10 тисяч люду, захопленого татарами в ясир. Переважна більшість невільників були із Сяноцького краю. 15 жовтня під Угриновом, на тому місці, з якого ворог почав втікати до лісу, відправлено святу месу. 16 жовтня гетьманські війська, віддалившись на 1,5 милі від Калуша, заночували, а наступного дня вирушили до Сокаля, на місця постою. Дітей же, які залишилися без матерів, гетьман наказав збирати на вози. Щоб справа рухалася жвавіше, кожному, хто приносив дитину, давали по одному тимфу (польська 30-грошова напівсрібна монета, реальною вартістю 12 грошів. – І. Т.). Дітей на возах доправили до Калуша, де за кошти Я. Собеського для них було споруджено притулок. Тут малі бранці отримували харчування й освіту [39]. Про кількість знайдених по лісах і дорогах дітей історик В. Грабовецький писав так: «Самих тільки дітей визволено більше тисячі, які в історії Калуша були названі «калуськими сирітками». Король Ян Собеський (1674–1696) побудував для них у Калуші притулок» [40].

Важливу роль у перемозі військ Я. Собеського над татарами відіграла допомога місцевого населення, без якої гетьман не зміг би обійтися. Адже в бойовому поході польських військ, що мав очевидні ознаки партизанської боротьби, селяни були для польського війська провідниками на місцевості й розвідниками, допомагали будувати мости і переправи, улаштувати лісові завали і засіки, були безпосередніми учасниками збройних сутичок із ординцями у складі драгунських хоругв та переслідувачами розбитого татарського війська. Отже, спільні дії всього селянського люду і міщан були важливою причиною перемоги над ворогом. Про активну участь селян у

боротьбі з татарами схвально відгукувався і сам гетьман Ян Собеський. У своєму листі до короля він писав: «Залишки (татар. – І. Т.) досі витягують селяни й челядь, ну, і більше знищують, особливо селяни, між якими є велика на тих поган ненависть» [41].

Аналіз джерел показує, що одним із важливих завдань нападників було захоплення ясиру, розміри якого подаються в різних величинах. Януш Пасєвський, покликуючись на підрахунки самого Я. Собеського, називає число невільників 44 тисячі. Леон Рогальський, спираючись на «Діяріюш походу коронного війська...», стверджує, що «натовп невільників складав 30 тис. осіб» [42]. На нашу думку, така кількість могла б стосуватися загального числа полонених у цілому воєводстві, включаючи й тих, кого татари полишили під Комарном та інших місцях. Найчастіше дослідники називають чисельність ясиру, звільненого 14 жовтня, в 20 тис. осіб. Таку кількість вказують, зокрема, В. Грабовецький та Л. Підгородецький. На думку О. Чоловського, тільки біля села Петранка було звільнено 3 000 захоплених у неволю людей. Проте повідомлення основних джерел про цю подію однозначно засвідчують про звільнення 14 жовтня 1672 р. десятитисячного ясиру, що є найбільш вірогідною цифрою, оскільки вона без змін вказується як у «Щоденнику погрому татар...», так і в листі Яна Собеського до короля [43].

Отже, наявні джерельні матеріали засвідчують, що в період польсько-турецької вій-

*Хюпто «Похід на турецькі чамбули 1672 р.»
(2593×1944 см), королівський палац у
Вілянові (фасад), Варшава,
15 серпня 2006 р.*

ни 1672-1676 рр. активні бойові дії проти татар на території Калушини тривали в період із 10 до 14 жовтня, і мали характер рейдових атак на кочів'я ординців та епізодичних сутичок із ворогом. Вирішальна битва відбулася 14 жовтня 1672 р. біля села Петранка та між селами Бережниця й Угринів. Саме тут остаточно розгромлено основні сили Аджі Гірея. Тому, коли йдеться про остаточну перемогу над ординцями, то слід мати на увазі, що вона відбулася біля Петранки, під Старим Угриновом і Бережницею та у Боднарівських лісах, що збігається з повідомленнями джерел про цю подію. А вираз «під Калушем» слід вважати чисто умовним, тому що про військові дії поблизу самого міста, ба навіть біля навколишніх сіл Загір'я, Підгірки, Хотінь, у джерелах ніде не згадується.

Щодо військової тактики, то для розгрому ординців гетьман Я. Собеський успішно застосував флангові удари і напад із тилу, швидкі маневри і несподівані набіги на ворога, тобто бив татар їхньою ж зброєю. Злагоджено діяла й гетьманська розвідка, яку складали відділи із 20-60 воїнів під загальним командуванням Атанасія М'янчинського [44]. Після розгрому орди рештки татарського війська розбіглися. Більшість їх утекла до Боднарівського лісу, де за допомогою селян Калуського й Галицького староства та міщан Станіслава й Тисмениці, ордин-

ці були остаточно розбиті. Ця перемога – результат спільних і організованих дій польського війська та українського населення Прикарпаття.

Однак здобута перемога не вплинула на загальний результат війни, що почалася. Адже Річ Посполита виявилася нездатною продовжувати війну і погодилася на дуже важкі для неї умови Бучацького миру 18 жовтня 1672 р. за яким до турків відійшло Поділля із Кам'янцем-Подільським, а Польща зобов'язувалася сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султанові 22 тис. злотих данини за зняття облоги Львова [45].

Загалом для більш докладного вивчення перебігу воєнних дій на Прикарпатті у жовтні 1672 р. доцільними могли б бути польові обстеження місцевості в околицях Бережниці, Угринова (Старого і Середнього) і Петранки, а при необхідності й археологічні розкопки. Доброю справою могло б бути складання докладної картотеки джерел та історіографії і більш ґрунтовне опрацювання польських документальних і наративних (донесення, листи, щоденники) та східних (турецьких і татарських, російських) джерел, у яких розповідається про цю подію, та підготовка археографічного видання, добір й упорядкування мистецьких творів, дотичних цієї тематики тощо.

Джерела та література

1. Грабовецький В. Історія Калуша з найдавніших часів до початку XX ст. – Дрогобич : Відродження, 1997. – С. 90.
2. Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronego w roku 1672 // Biblioteka Ossolińskich. Pismo Historyi, Literaturze i umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone. – Lwów, 1866. – S. 312-326.
3. Diaryusz ekspedycyi wojska koronnego przeciwko Tatarom grassującym powracającym od 4 oktobr. do 19 tegoż, r. 1672 // Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – Т. 1 : diaryusze, relacye, pamiętniki i t. p., służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych: tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta, oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego. – S. 174-197.
4. Pamiętniki Jana Chryzostoma Paseka odnoszące się od lat 1656 do 1688. – Wydanie Kaz. Turowskiego. – Sanok. – 1856. – S. 344.
5. Górski K. Wojna Rzeczypospolitej polskiej z Turcją w latach 1672 i 1673 - im // Biblioteka

- Warszawska. – Т. I. – Warszawa, 1890. – S. 23-27; Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. Tomu I-o część II-ga, Obejmująca pisma od roku 1672 do roku 1674 / Zebrał i wydał F. Kluczycki. – Kraków : Nakładem Akademii Umiejętności Krakowskiej : Czcionkami Drukarni "Czasu" – 1881. – S. 751-1666, [XXXIX]; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego, Wielkiego księcia Litowskiego. – Warszawa. – 1847. – S. 24; Tatomir L. Ślady króla Jana III w kraju naszym. – Lwów, 1888. – 112 s.
6. Tatomir L. Ślady króla Jana... – S. 35-36.
7. Czołowski A. Z przeszłości Jezupola i okolicy. – Lwów. – 1890. – S. 107.
8. Czołowski A. Złoty szlak. – Stanisławów. – 1938. – S. 7.
9. Pajewski J. Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Poznań : Wyd-wo Poznanskie, 2003. – S. 143.
10. Laskowski O. Wyprawa na czambuły // Żołnierz Polski. – Roczn. X. 1926; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Roczn. 2. – Tom. 2. – Zesz. 1. – Warszawa, 1930. – S. 1-44.

11. Podhorodecki L. Tatarzy. – Warszawa, 1971. – S. 314.
12. Horwat J. Pościg hetmana Jana Sobieskiego za Nuradyn-sołtanem w październiku 1672 r., «Materiały i Studia Muzealne». – T. IV. – Przemyśl, 1981. – S. 238-243; Gliwa A. Najazd tatarski na ziemię przemyską podczas wojny polsko-tureckiej w 1672 r. // Rocznik Przemyski. – T. XXXIX. – Z. 4 : Historia. – Przemyśl, 2003. – S. 37-64; Sikorski M. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie 1672. – Zabrze, 2007; Wagner M. Wojna polsko-turecka w latach 1672 – 1676. – T. 1. – Zabrze, 2009. – S. 250-292.
13. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50-70-ті роки XVII ст.). – К., 1961. – 300 с.
14. Грабовецький В. Історія Калуша з найдавніших часів до початку XX ст. – Дрогобич : Відродження, 1997. – 223 с.
15. Чухліб Т. Козаки та Яничари : Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 446 с.
16. Рабінович Я., Хвостін М. Калуш // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР. – 1971. – С. 244-255; Миронюк М. Калуш від поселення до міста. Сторінки історії Калущини // Дзвони Підгір'я. – 1992, 27 черв.
17. Рабінович Я., Хвостін М. Калуш. – С. 245-246.
18. Миронюк М. Калуш від поселення до міста. Сторінки історії Калущини // Дзвони Підгір'я. – 1992, 27 черв.
19. Целевич Ю. Облога Львова в році 1672 // Зоря: Львів. – 1870. – Кн. 3. – С. 230.
20. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 25, 26.
21. Чухліб Т. Козаки та Яничари... – С. 121.
22. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 76, 79.
23. Pajewski J. Buńczuk i koncerz... – S. 139-142; Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 1. – S. 176.
24. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії... – С. 254-255.
25. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie. – S. 9, 14-20.
26. Там само. – S. 21, 23-25, 27.
27. Dziennik pogromu Tatarów przez Jana Sobieskiego... – S. 319-320, 424; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły... – S. 31.
28. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 31, 32; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 195.
29. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 320, 324-325.
30. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 32-33.
31. Czołowski A. Z przeszłości Jezupola... – S. 107.
32. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 320-321, 324-325; Tatomir L. Ślady króla Jana... – S. 36; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 33.
33. Апанович О. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії... – С. 256.
34. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 35, 36-37.
35. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 321-322, 325-326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 38.
36. Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego... – S. 24.
37. Dziennik pogromu Tatarów... – S. 326; Czołowski A. Złoty szlak. – S. 7.
38. Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 196; Dziennik pogromu Tatarów... – S. 323.
39. Ibid. – S. 322, 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 38-39; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... S. 197.
40. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 90.
41. Dziennik pogromu... – S. 326; Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 40.
42. Pajewski J. Buńczuk i koncerz... – S. 143; Rogalski L. Dzieje Jana Sobieskiego króla Polskiego... – S. 24; Diaryusz ekspedycji wojska koronnego przeciwko Tatarom... – S. 196.
43. Грабовецький В. Історія Калуша... – С. 90; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 314; Dziennik pogromu Tatarów... – S. 322, 326.
44. Zieliński H. Wyprawa Sobieskiego... – S. 42.
45. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К. : Генеза, 2002. – С. 95; Чухліб Т. Козаки та Яничари... – С. 122.

Іван Тьмив

Разгром гетманом Яном Собеским татарских войск на Калушине в октябре 1672 года: источники, хронология событий, итоги

В статье исследуется поход гетмана Яна Собеского на татар в октябре 1672 г., боевые действия польских и татарских войск и разгром ордынских отрядов на землях Калушского староства вблизи сел Петранка и Старый Угрынив.

Ключевые слова: источники, атака, отряд, нападение, поход, татары, ясырь.

Ivan Tymiv

The Rout of the Tatar troops by Jan Sobeski in Kalush region in October 1672

In the article it is investigated the offensive of getman Jan Sobeski on the Tatars in October 1672, battle actions of Polish and Tatar troops and the rout of the horde detachments on the lands of Kalush starostvo near villages Petranka and Old Ugryniv.

Key words: sources, attack, detachment, raid, offensive, the Tatars, captivity.

УДК 94:625.1(477.25)«1868/1870»

Олексій Кривопішин (м. Переяслав-Хмельницький)

**БУДІВНИЦТВО ДНІПРОВСЬКОГО МОСТУ
(МІСТ А.Є. СТРУВЕ) НА КУРСЬКО-КИЇВСЬКІЙ
ЗАЛІЗНИЦІ 1868–1870 РР.**

У статті розкривається соціально-економічне значення спорудження Дніпровського мосту Курсько-Київської та Києво-Балтської залізниць, а також висвітлюється роль військового інженера А.Є. Струве у будівництві однієї із найбільших переправ через ріку.

Ключові слова: залізничний міст, залізничний вокзал, інженер Струве.

Активний розвиток залізничного транспорту в Російській імперії у другій половині XIX ст. прискорив удосконалення техніки будівництва переходів через природні перешкоди. Перший залізничний міст гратчастої конструкції із заліза був побудований у 1857 році за проектом професора С.В. Кербедза через річку Луга на Петербурзько-Варшавській залізниці. Він складався із двох прогонів по 55,3 м., перекритих нерозрізними фермами.

У 60-х роках XIX століття за проектом інженера А.Є. Струве були побудовані залізничні металеві мости через ріки Москва, Ока, Дніпро у Києві. Міст через Оку біля Коломни на Московсько-Рязанській залізниці був першим у царській Росії мостом із об'єднаним рухом: на рівні верхніх поясів йшли потяги, на нижніх ярусах пересувався гужовий транспорт і пішоходи.

У 1869 році на Миколаївській залізниці згоріли три (з дев'яти) дерев'яні ферми Мстинського мосту. Відновлення їх було важкою справою: під час льодоходу неможливо було влаштувати кущові підмости. Керівник робіт Д.І. Журавський спроектував підмости у вигляді підкісних ферм віялової системи із противагами – малими віялами без проміжних опор.

Найбільший за протяжністю залізничний мостовий перехід був побудований у 1876–1880 роках через Волгу у місті Сизрань, він мав 13 прогонів по 109,2 метрів кожний. Із 1883 року за ініціативою М.А. Белелюбського мости в царській Росії будували лише із литого заліза.

Потреба у фахівцях-мостобудівниках зумовила утворення в 1862 році в Інституті Корпусу інженерів шляхів сполучення самостійної кафедри мостів. Значний внесок у розвиток мостобудування наприкінці 1860-х – 1870-х років внесли вчені Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення Е.М. Зубов – автор першого російського підручника з металевих мостів (1868) і Ф.І. Ернольд, який створив у 1876 році фундаментальну працю з проектування і будівництва мостів. У 70-х рр. XIX ст. загальнознаним ученим російської школи мостобудування став професор цього ж інституту М.А. Белелюбський, уродженець м. Харкова, батько якого працював на посаді інспектора Курсько-Київської залізниці. М.А. Белелюбському належить провідна роль у створенні найбільш доцільного типу металевих прогінних будов. Перша робота вченого була присвячена заміні дерев'яних мостів Петербурзько-Московської залізниці металевими, яка проводилася на 120 мостах без перерви руху поїздів.

В наступні роки М.А. Белелюбський склав понад 100 проектів великих мостів на 31 залізниці. Загальна довжина мостів, побудованих за проектами Белелюбського, перевищує 17 км. Особливо великі заслуги вченого у створенні сталевих мостів, прогони яких сягали 158,4 м. Він поклав початок типізації металевих мостів і установив добре знайомі в даний час прогони залізничних мостів 55, 66, 76,8, 87,6, 98,4 і 109,2 метрів. До загальних технічних умов ще у 1860 році були складені перші спеціальні умови для проектування мостів.